

## SŁOWNICZEK SPOD DYBÓW

**Zbójnicy, jak wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, żyli w systemie określonego systemu prawnego. Przede wszystkim nie było równości wobec prawa. Oddzielne sądy były dla szlachty, duchowieństwa, mieszczaństwa, chłopów, Żydów, studentów i nauczycieli akademickich itd.**

W zależności od przynależności stanowej, za to samo przestępstwo były ferowane różne wyroki. Inne położenie prawne było każdej z grup społecznej, Każda z nich miała inne obowiązki wobec państwa, każda z nich podlegała innym prawom. Prezentowany słowniczek terminów i pojęć staropolskiej temidy ma na celu przybliżyć system prawny, z którym przychodziło również mierzyć się zbójnikom.

**Aktor** – W sądach staropolskich obowiązywała terminologia łacińska. Stąd wytaczającego proces przed sądem (powoda) nazywano aktor (łac. *actor*). Warto zwrócić uwagę, że jednym z uczestników argonautów jest Aktor. Według mitologii greckiej był mężem Ajginy oraz ojcem Menojtiosa.

**Arbiter** – Osoba pełniąca rolę rozjemcy, sędziego polubownego. Inne nazwy arbitra: jednacz, mediator.

**Arenda** – Pojęcie ma swój źródłosłów w średniowiecznej łacinie. Oznacza dzierżawę i dzierżawcę. Biorący majątek w dzierżawę, zwał się arendarzem lub arendatorem. Umowy arendowe były podpisywane zwykle na trzy lata, jako najlepiej odpowiadające trójpolowemu

systemowi dawnych gospodarstw. Z biegiem lat arendarzami byli już tylko dzierżawiący karczmy i młyny. Byli to najczęściej Żydzi. Dlatego dzierżawcę dóbr ziemskich zaczęto nazywać posesorem.

**Asesor** – Obieralny urzędnik sądowy, będący doradcą sędziego, uzupełniający komplet sędziowski w czasach I Rzeczypospolitej. Występował między innymi w sądach ziemskich. Czasem nazywano go komisarzem. Był osobą towarzyszącą sędziemu przy sprawowaniu sądów (rzadziej: poradnik, przysądnik).

**Banicja** – Kara w I Rzeczypospolitej polegająca na wyjęciu spod prawa. Jej nazwa pochodzi z łaciny: *bannitio*, od *bannire* - skazać na wygnanie. Polegała na pozbawieniu zdolności sądowej i procesowej, nietykalności osobistej, prawa przebywania w państwie. Specyficzną formą banicji było wyświecenie, czyli wyprowadzenie ze światłem. Orzekane było wobec przestępców wywodzących się ze stanów niższych: mieszczan i chłopów. Stosowano je w stosunku do tych, którzy za swoje przestępstwo (najczęściej kradzież) uniknęli kary śmierci. Wtedy wymierzano im chłostę, po której kat wyprowadzał skazańca, przy świetle latarni, poza mury miasta.

**Bedel** – Nazwa woźnego i posługacza wszelkich magistratur publicznych. Najczęściej używana w stosunku do woźnego uniwersyteckiego, sługi rektora noszącego przed nim insygnia władzy. Bedela również nazywano pedel. Dawniej *bedellus*, *betel*, po włosku *bidello*, po franc. *B édeau*.

**Burgrabia** – Zarządca zamku (łac. *praefectus castrorum*) oraz sędzia. Miał za zadanie czuwanie nad jego bezpieczeństwem oraz przyległego doń miasta. Sprawował funkcje administracyjne i sądownicze, jako zastępca kasztelana, potem starosty w grodzie. Powstanie tego urzędu było odpowiedzią na słabnącą pozycję urzędu kasztelana. Dlatego część jego kompetencji przekazano burgrabiemu. W wielu przypadkach pokrywały się również z kompetencjami podstarościego. Do jego obowiązków należało m.in. przeprowadzanie egzekucji sądowej, aresztowania zakłócających sesje sądowe i chwyty przestępców. Na mocy specjalnej konstytucji sejmowej z 1507 r. został odpowiedzialny za pilnowanie bezpieczeństwa na drogach. Burgrabiów mianowali starostowie spośród szlachty zamieszkującej daną ziemię. Nie mogli nimi zostać kasztelanowie ani urzędnicy ziemscy. W Wielkopolsce ukształtował się również urząd burgrabiów ziemskich (łac.

*burgrabii terrestres*

), odpowiedników podstarościech w innych prowincjach Rzeczypospolitej. Burgrabiowie na Warmii byli odpowiednikiem starosty grodzkiego w Koronie i podlegali warmińskiemu wójtowi

krajowemu. Najwyżej w hierarchii stał burgrabia krakowski. Jego stanowisko zaliczano do centralnej administracji państwa.

**Ceklarz** – Pacholek, a raczej funkcjonariusz miejski mający za zadanie pilnowanie porządku przez cały dzień, w tym i w nocy. Do jego obowiązków należało wyłapywanie włóczęgów i żebraków, stawienie szubienic i wymierzanie kary chłosty. Często pomagał sądowi w prowadzeniu śledztwa. W Krakowie ceklarze należeli również do osobistej ochrony burmistrza. Inne określenia ceklarza, to zbir, siepacz i oprawca.

**Egzempcja** - W sądownictwie staropolskim termin prawny oznaczający immunitet dla żołnierzy i dyplomatów. Pojęcie pochodzi z prawa kanonicznego. Oznacza przeniesienie jurysdykcji osoby albo zespołu osób (np. zakonu) spod jednego hierarchy kościelnego pod innego, najczęściej postawionego wyżej.

**Dekret** – Wyrok, decyzja sądu po rozeznaniu sprawy spornej. Inna jego nazwa: nalazek. Pod tym pojęciem kryła się również nazwa uchwały lub zarządzenia władz. Dlatego instytucja dekretu stała się następnie także aktem prawnym mającym moc ustawy, wydawanym przez prezydenta, premiera lub rząd, czyli organu władzy wykonawczej, a nie uchwałodawczej (parlament).

**Delator** – Instytucja oskarżyciela i donosiciela w jednej osobie wywodząca się z prawa rzymskiego. Językiem prawnym przed trybunałami sądowymi I Rzeczypospolitej wyjaśniano: „Ten, co na kogo zdawa”. Stąd delacja – oskarżenie, doniesienie. Warto pamiętać, że w czasach wczesnej republiki rzymskiej delator wykonywał swój proceder bezinteresownie, traktując go, jako swój obywatelski obowiązek. Z czasem jednak, w okresie cesarstwa, gdy funkcjonowało tzw. "prawo o obrazie majestatu", delator stał się płatnym donosicielem – denuncjatorem. Jako zapłatę otrzymywał w nagrodę, sporą część majątku oskarżonego. W konsekwencji fałszywe oskarżenia stały się źródłem zdobywania przez delatorów oraz ich mocodawców olbrzymich fortun. Delatorzy dorabiali się m.in. za cesarzy prześladowujących chrześcijan na oskarżaniu o bycie chrześcijaninem. Za cesarzy chrześcijańskich o bycie poganinem, heretykiem lub samarytaninem.

**Deputat** – Wybierany na sejmiku deputackim przedstawiciel szlachty i duchowieństwa do władz ustawodawczych i sądowniczych - trybunału. Inaczej zwany trybuna listą. Członek Trybunału Koronnego piotrkowskiego i lubelskiego oraz od 1677 Trybunału Skarbowego w Radomiu. Deputaci spośród samych siebie wybierali marszałka. Podzieleni byli na dwie izby sądzące

równocześnie i zajmujące się różnymi sprawami Państwa. Do rozpatrywania spraw duchownych powoływanych było 6 deputatów z duchowieństwa. Wybierani byli przez kapitułę. Kolejnych 6 deputatów świeckich tworzyło razem z duchowieństwem sąd mieszany, na którego czele stał obieralny prezydent. Kadencja deputatów trwała od jednego do dwóch lat. Po jej zakończeniu można było ponownie zostać deputatem dopiero po kilku latach.

**Dyby** – Narzędzie do wymierzania kary składające się z dwóch, przyległych do siebie lustrzanie części (np. desek). Można rzec, że są to rozpolowane kłody lub deski z wycięciami na ręce i nogi, czasem również szyję więźnia. Po zamknięciu obie przylegające do siebie części zbijano drewnianymi gwoździami lub zamykano na kłódkę. Nazwa pochodzi od niemieckiego słowa: Dieb. Inne nazwy dyb: wilk albo kłoda.

**Dylacja** – Odroczenie, odłożenie wyznaczonego terminu sądowego. Sam termin pochodzi z łaciny: *dilatio*. Dawne prawo polskim rozróżniało dylacje zwyczajne i nadzwyczajne. Dylacje zwyczajne, czyli takie, których strona mogła żądać od sądu niezależnie od stanowiska przeciwnika procesowego przysługiwały np. z powodu choroby w postaci lekkiej, tzw. niemocy prostej, i w postaci ciężkiej, tzw. niemocy łóżnej, służby państwowej na rzecz władcy, pełnienia funkcji posła lub senatora, służby wojskowej, małoletniość strony, siły wyższej - tzw. *vis maior* - np. niewoli, sprawy o większe, tzn., że w tym samym terminie strona miała stawić się w sądzie, w którym spór toczył się o większą kwotę, odkładu do przeprowadzenia dochodzenia oraz konieczności dostarczenia materiału dowodowego, do namysłu. Dylacje nadzwyczajne, czyli uzależnione od woli sądu. Rozróżniano prorogację, czyli odroczenie sprawy na termin ustanowiony przez sąd i strony. Inhibicję, czyli królewski rozkaz odroczenia sprawy z ważnej przyczyny na określony czas. Suspensę, czyli zawieszenie sprawy przez sąd, spowodowane np. chorobą sędziego.. Aby uniemożliwić przewlekanie spraw sądowych w nieskończoność ograniczono liczbę terminów odroczeń do 3, a następnie do 4. Ostatni termin był zawity. Tzn. nie można było dokonać kolejnego odkładu.

**Gajony sąd** – Sąd prawidłowo otwarty według przepisów prawa niemieckiego w Polsce, czyli taki, którego legalności nie można było z tej przyczyny podważyć.

**Gardło** – Potoczna nazwa wyroku śmierci. Stąd sprawa gardłowa, czyli sprawa za przestępstwo zagrożone karą śmierci

**Gąsior** – Rozpolowana drewniana kłoda lub dwie przylegające do siebie deski z wycięciami na ręce i szyję. Przy karze gąsiora nogi pozostawały wolne. Narzędzie karania chłopów w okresie

pańszczyźnianym. Skazanego zamykano w gąsiorze na godzinę lub dłużej. Kara gąsiora nie sprawia wielkich cierpień fizycznych. Miała oddziaływać przede wszystkim wychowawczo. W przypadku recydywy dodatkową karę stanowiły cięgi postronkowe, czyli kara chłosty sznurem. Gąsiory stały zazwyczaj przy domach wójtów, sołtysów, na rynkach miejskich i dziedzińcach dworskich.

**Gerda (gierada)** - Wyprawa dziewczyny wychodzącej za mąż (bielizna, pościel, ubrania, sprzęty). Pojęcie pochodzi z mitologii nordyckiej. Gerda była piękną córką olbrzyma Gymira. Bóg Skirnir pomógł zakochanemu Frejrowi w zdobyciu ręki dziewczyny jego westchnień – Gerdy. Jednak ceną, jaką musiał zapłacić za pomoc w jej zdobyciu, był jego własny miecz. Oddając go Bogu, stał się bezbronny w dniu Ragnarok.

**Glejt, list żelazny** – Nazwa dokumentu zapewniającego bezpieczny pobyt na określonym terenie pochodzi od niemieckiego wyrazu *geleiten* – prowadzić. Był to swoistego rodzaju list bezpieczeństwa. Nazywano go również „listem żelaznym.” Glejt był środkiem przeciwdziałającym głównie zemście rodowej. Statut Kazimierza Wielkiego, oprócz króla i jego starostów, upoważniał do wydawania wydawać dwumiesięcznych glejtów wojewodów: krakowskiego i sandomierskiego oraz biskupa krakowskiego. Podczas panowania króla Aleksandra starostowie, oskarżanie o nadużywanie tego prawa, zostali pozbawieni tego prawa. Natomiast Zygmunt I uroczyście przyrzekł, że tylko król będzie mógł udzielać glejtu. Niezależnie od tych ograniczeń, hetman w czasie wojny mógł zawsze zawiesić egzekucję wyroków kryminalnych na tych, którzy służyli pod jego buławą. Nazywano to egzempcją. W Koronie glejty królewskie mogły być udzielane najdłużej na pół roku (6 miesięcy) z możliwością trzykrotnego ich przedłużania. Na Litwie prawo do wydawania glejtów oprócz króla posiadali kanclerze. Ich maksymalny okres obowiązywania wynosił rok i 6 tygodni.

**Głównoszczyzna** – Rekompensata finansowa (pieniężna) dla rodziny lub pana feudalnego za zabicie człowieka. Po łacinie nazywała się: *poena capitis*. Wysokość należności była uzależniona od przynależności społecznej zabitego. Na przykład według Księgi elbląskiej za zabójstwo rycerza lub kupca należało zapłacić karę w wysokości 50 grzywien. Natomiast za zabójstwo chłopca – 30 grzywien. Statuty Kazimierza Wielkiego przewidywały 60 grzywien za zabójstwo szlachcica i 10 grzywien za chłopca (z tego 4 grzywiny otrzymywał kasztelan lub jego pan). Wysokość głównoszczyzny za zabójstwo mieszczanina była na poziomie rekompensaty za zabójstwo chłopca. W wyjątkowych przypadkach, jak za zabójstwo: gdańszczan, torunian oraz rajców i ławników niektórych miast płacono głównoszczyznę szlachecką. Według prawa miejskiego kobietom przysługiwały stawki o połowę niższe. W drodze ugody strony mogły obniżyć kwotę głównoszczyzny przewidzianej przez obowiązujące prawo. Regulacje wysokości głównoszczyzny były aktualizowane co pewien czas.

**Gorące prawo** – Instytucja przyspieszonego, skróconego procesu. Ten szybki, doraźny wymiar sprawiedliwości przeznaczony był na przestępców przyłapanych na „gorącym uczynku”. W 1543 r. uchwalono, że gorące prawo jest *recens crimen*, którego czas jest rok i 6 niedziel. W 1588 r. podkreślono, że „na gorącym prawie starosta każdego pojmać zawsze może.”

**Gród** – Ośrodek władzy państwowej księcia lub króla na przynależnym do niego terytorium, a także siedziba sądu dla szlachty. Często spełniały funkcje obronne granic księstwa lub królestwa. Grody budowano w celu zapewnienia bezpieczeństwa mieszkańcom i posiadanej dobieżytkowi wykorzystując naturalne warunki terenowe. Dlatego były umiejscawiane w zakolach rzek, na wzgórzach, za wąwozami itd. Naturalne warunki obronne uzupełniały: wały, fosy, palisady, częstokoły. Wokół grodu wyrastały podgrodzia. W końcu rozwoju gród przekształcał się w miasto. Pozostałości po grodach nazywane są grodziskami.

**Grzywna** – Nazwa kary pieniężnej, czyli o charakterze majątkowym, nakładanej przez sądy. Średniowieczu. Również jednostka monetarna w srebrze o różnej wartości. Współcześnie w Polsce, zgodnie z hierarchią kar z art. 32 kk, jest najłagodniejszą karą przewidzianą przez kodeks karny. Orzeka się ją za przestępstwa, przestępstwa skarbowe, wykroczenia lub wykroczenia skarbowe.

**Hergewet** – Według dawnego prawa spadkowego odzież męską, konie z uprzężą, broń i zbroja oraz przedmioty osobistego użytku należące do małżonka odziedziczane tylko przez krewnych męskich.

**Immunitet** – Z jednej strony to przywilej nadawany przez władcę (króla lub księcia) feudałom świeckim lub duchownym, zwalniający całkowicie lub częściowo od danin, opłat, posług (immunitet ekonomiczny); albo od sądownictwa książęcego (immunitet sądowy). Z drugiej instytucja prawna, na mocy której osoba z niej korzystająca nie podlega określonym przepisom, do przestrzegania których inni są zobowiązani. Może też oznaczać ograniczenie odpowiedzialności prawnej danej osoby z tytułu pełnienia przez nią określonej funkcji. Pojęcie pochodzi od łacińskiego słowa *immunitas*, co znaczy *uwolnienie od obciążeń*.

**Infamia** – Pojęcie pochodzi z języka łacińskiego i oznacza: bezecność, hańba, niesława. Jest to więc kara wyrażająca utratę czci i polegająca na pozbawieniu ochrony prawnej (częściowe wyjęcie spod prawa) osoby skazanej (infamisa). Niekoniecznie związana była z nakazem opuszczania kraju. Zakładała zasadniczo, że osoba skazana pozostanie w kraju, lecz jej prawa

będą znacznie upośledzone. Dlatego obejmowała również zakaz sprawowania funkcji urzędnika zaufania publicznego. Każdy, kto pomógł skazanemu szlachcicowi na infamię mógł się liczyć z obłożeniem infamię własnej osoby. Istniało przyzwolenie bezkarnego zabicia infamisa. Jako nagrodę zabójca mógł otrzymać nawet 200 czerwonych złotych i połowę posiadłości skazanego. Jeśli jeden infamis zabił drugiego, to miał szansę otrzymania darowania kary. W systemie prawnym Rzeczypospolitej Obojga Narodów orzekana była wobec szlachty za rozboje, kradzieże, gwałty, czyli najcięższe przestępstwa.

**Inkwizycja** – Pojęcie pochodzi od łacińskiego słowa *inquisitio* oznaczającego śledztwo, badanie. Określa system śledczo-sądowniczy powołany przez Kościół katolicki w XIII wieku do tropienia, nawracania i karania heretyków. Inkvizycja działała na podstawie dokumentów soborowych, synodalnych oraz bulli papieskich. W skład systemu wchodziły trybunały biskupie i urzędy inkwizytorów mianowanych bezpośrednio przez papieża, oraz współpracujące z nimi władze świeckie. W ściślejszym sensie pojęcie oznacza procedurę śledczą, którą posługiwali się inkwizytorzy. Składa się nań oskarżenie publiczne, staranne śledztwo i archiwizowanie wyników dochodzeń. Termin ten bywa często używany w mowie potocznej, jako synonim kontroli sumień i poglądów przez władzę.

**Instygator** – Pojęcie pochodzące od łacińskiego słowa *instigator*. Oznacza oskarżyciela publicznego, obrońcę interesu publicznego, prokuratora królewskiego. W trybunale – to starszy woźny sądowy strzegący porządku lub czuwający nad egzekucją niektórych wyroków.

**Instygator królewski** – Najwyższy prokurator państwa. Nazwa pochodzi z języka łacińskiego - *Instigator Regni*

. Urząd centralny, niesenatorski Korony i Rzeczypospolitej. Został utworzony w 1557 r. Instygator królewski był dożywotnim urzędnikiem powoływanym przez króla. W jego imieniu ścigał przestępstwa popełnione przeciwko państwu oraz zbrodnie obrazy majestatu. Brał udział z głosem doradczym w sądach asesorskich i z głosem stanowczym w sądach referendarskich. Po 1764 do jego zadań należała kontrola komisji skarbowych. Jego odpowiednikiem w Wielkim Księstwie Litewskim był instygator litewski. Wynagrodzenie roczne instygatora koronnego wynosiło 6 tysięcy złotych.

**Jednacz** – Nazwa w staropolszczyźnie sędziego polubownego. Pojęcie odnosiło się do arbitra, zwanego również rozjemcą, pogodzicielem.. Łukasz Górnicki w XVI wieku tak scharakteryzował podejmowane przez niego decyzje: „Jednacz, którego ani prawo, ani przysięga wiąże, gdzie chce obrócić wolą swą może, komu chce przyda, komu chce ujmie, i skażń swoją nie tam, gdzie prawo albo sprawiedliwość każe, ale tam, gdzie go ludzkość albo miłosierdzie pędzi, nakieruje.” Ferowane przez jednacza wyroki były nazywane: dekretem jednackim lub skazaniem

jednackiem. Pojęcie jednacza odnosiło się także do pośredników, faktorów, rostrucharzy oraz stręczycieli we wszelkich sprawach handlowych.

**Jednanie** – Podejmowana przez sąd próba pogodzenia stron przed przystąpieniem do rozpatrywania sprawy.

**Kahał** – Żydowska gmina wyznaniowa albo zarząd tej gminy. Najwyższymi rangą jej członkami byli seniorzy. Pełnili oficjalne funkcje reprezentacyjne, sądownicze oraz zajmowali się najistotniejszymi kwestiami administracyjnymi.

**Kat** - Osoba zajmująca się wymierzaniem sprawiedliwości w imieniu władcy kraju, księstwa, a także miasta. Zwana była również egzekutorem lub oprawcą. Kat nosił zazwyczaj strój jaskrawy. Na głowę przywdziewał czarnego, lub czerwonego koloru kaptur. Tak ubrany przeprowadzał egzekucję toporem lub mieczem. W późniejszym okresie ścinał ją na gilotynie. Zajmował się również przesłuchiowaniem podejrzanych, torturowaniem, wymierzał kary chłosty, pręgierza czy łamania kołem. Zawód kata należał do elitarnych. Wymagano od niego dużej wiedzy, m.in. znajomości anatomii oraz umiejętności czytania i pisania. Umieeli nastawiać złamania i zwichnięcia.

**Kara kompozycyjna** – Na karę kompozycyjną składały się obowiązkowo dwa elementy. Pierwszym była główoszczyna płaconej rodzinie za zabicie jej członka lub nawiązka za uszkodzenie ciała. Drugim mulkta uiszczana na rzecz władcy za naruszenie pokoju powszechnego.

**Kasztelania** – Gród, zamek z przyległym terytorium pozostającym pod zarządem urzędnika książęcego nazywanego: kasztelanem. Początkowo sprawował on całkowitą władzę nad ludnością kasztelani. Z czasem pozostała mu tylko władza sądowa.

**Kłoda** - Rozpiłowany wzdłuż pień drzewa lub belka. z wycięciami na ręce lub nogi. Służyła do unieruchamiania złoczyńców lub jeńców.

**Kocz** (koc) – Opłata sądowa za przyjęcie apelacji przez sąd. W dawnym polskim prawie zakład



wnoszony na rzecz sędziego przez naganiającego sędziego. Po wprowadzeniu w 1523 r. apelacji - przez apelującego. W przypadku wygrania procesu o naganę sędziego kocz stawał się własnością sędziego. Podobny skutek był od 1523 w przypadku utrzymania wyroku przez instancję wyższą. Początkowo wartość kocza zależna była wyłącznie od godności sędziego i składana w skórkach zwierzęcych. Jeżeli sędzią był kasztelan krakowski, kocz był składany w skórkach gronostajowych, wojewoda otrzymywał skórki łasicze, sędzia ziemski - kunie, a podsędek - lisie. Później kocz zamieniono na pieniężny i dodatkowo jego wartość uzależniono od wagi sprawy. Od 1511 roku także od pozycji społecznej płacącego. Osoby niższego stanu wносиły wyższe opłaty. Po wprowadzeniu instancyjności przez *formula processus* (1523 r.), kocz utrzymano aby ograniczyć liczbę apelacji.

**Komornik** – Zastępca sędziego lub podsędka. Mianowany przez nich. Należy pamiętać, że w dawnej Polsce nie tylko książęta i kasztelanowie otaczali się drużyną dworzan czyli komorników, ale każdy wojewoda, starosta, sędzia i podsędek do sprawowania swej władzy potrzebował zastępców i pomocników, zwanych na wzór książęcych komornikami. Wszyscy pamiętali, że za czasów Piastów komorą nazywano dwór i mieszkanie panującego księcia, a zawiadujący dworem zwał się komorzym, zaś usługujący dworzanie – komornikami.

**Konsyliarz** – Wyższy urzędnik królewski, delegowany do zbadania jakiejś sprawy, o której musiał złożyć sprawozdanie przed sądem.

**Kontumacja** – Niestawienie się strony lub oskarżonego przed sądem. Pojęciem tym określano również wyrok zaoczny.

**Konwokacja, sejm konwokacyjny** – Pierwszy Sejm po śmierci króla. Zwoływany w celu zabezpieczenia kraju na czas bezkrólewia i przygotowanie elekcji. Ustalani byli nań kandydaci do władzy, a także określał czas i miejsce elekcji oraz *pacta conventa* obowiązujące przyszłego króla.

**Kopista** – Człowiek zajmujący się sporządzaniem odpisów dokumentów. Przepisujący księgi itp.

**Kuna** – Obroża lub obręcze żelazne do zakładania na szyję i przykuwania do ściany. Składała

się z dwóch części zamykanych na kłódkę. Przytwierdzana była także łańcuchem lub powrozem do pręgierza, portalu ratusza lub kościoła..Stosowana za drobne przestępstwa. Karę wymierzano jednorazowo przez określony czas (np. od świtu do nocy), a w mniejszych miastach czy na wsi kilkakrotnie w czasie większego zgromadzenia ludności, np. podczas nabożeństwa. Nie miała jednak charakteru hańbiącego, chociaż narażała na kpiny. Często służyła, jako narzędzie pomocnicze, do przytwierdzenia skazanego przy wykonywaniu innych kar, np. pręgierza, wystawienia na widok publiczny itp.

**Landwójt** – W wiekach XIII – XIX urzędnik zastępujący księcia lub pana w sprawowaniu wyższego sądownictwa w miastach i wsiach na prawie niemieckim, Jego władza sądowa obejmowała kilka wsi lub miasteczek. W wiekach XV-XVII występował, jako zastępca wójta (podwójci, viceadvokatus).

**Lokacja** – Zakładanie miast lub wsi oparte na przywileju monarszym, określającym prawa i obowiązki mieszkańców.

**Milicja** – Prywatne oddziały wojskowe magnatów, utrzymywane teoretycznie do ich ochrony. Nadawały splendoru ich dworom.

**Mutilacja**– Okaleczanie. Stąd mitylacyjne kary. Polegały na okaleczaniu, odcinaniu skazanemu poszczególnych części ciała. .Stosowano np. obcięcie dłoni, obcięcie całych rąk, nóg, nosa, uszu, piersi, oślepienie (wydarcie oczu), wyrwanie języka itp.

**Nagana sędziego** – Podważenie, zakwestionowanie przez stronę procesową uczciwości lub zgodności z przepisami postępowania sędziego. Naganiony sędzia musiał wyłączyć się ze sprawy i oczyścić z zarzutu w apelacyjnym procesie. Skutkowało to przerwaniem procesu głównego lub prowadzenie go w innym składzie sędziowskim.

**Nawiązka** – Odszkodowanie pieniężne, rekompensata za pobicie lub zranienie człowieka

**Niestawne** – Nakładana przez sąd na stronę procesową kara pieniężna za niestawienie się na rozprawę w wyznaczonym terminie.

**Oprawca** - Posiadający nadzwyczajne kompetencje urzędnik policyjno-sądowy w Polsce w XIV i XV wieku powołany do ścigania, przeprowadzenia śledztwa i sądenia zawodowych złodziei oraz rabujących na drogach bez względu na ich przynależność stanową. Inaczej nazywany justycjariusz i *maleficorum iudices*. Powstanie urzędu było wynikiem umocnienia się za Władysława Łokietka władzy monarszej poprzez wyposażenie urzędników królewskich w elementy arbitralnego postępowania sądowego. Uprawnienia oprawcy, mające w praktyce cechy postępowania inkwizycyjnego, były jednak stopniowo ograniczone. W XV wieku justycjariusz nie miał już uprawnień sądowych. Zajmował się ściganiem przestępców i ich oskarżaniem przed sądem starościąńskim. Do końca XV wieku urząd zanikł. Na Mazowszu przetrwał do połowy XVI wieku. W latach 1784-1848 w Galicji istniał urząd justycjariusza w sądownictwie dominialnym. Był to mianowany i utrzymywany przez właściciela wsi lub miasta urzędnik rozpatrujący sprawy cywilne i drobne karne.

**Ordalia** –W ramach sądów bożych np. próbie ognia lub wody byli poddawani podejrzani. Stąd przejście trzech kroków boso po rozpalonym żelazie mogło dowieść niewinności. Polskie postępowanie sądowe znało następujące rodzaje ordaliów: próbę wody: (zimnej i gorącej), pojedynek sądowy i próbę żelaza.

**Ortyl** - Pojęcie pochodzi z języka niemieckiego *Urteil*, czyli wyrok. Pouczenie prawne dawane niższemu sądowi przez sąd wyższy prawa niemieckiego. Terminem tym określano też wyrok sądu wyższej instancji w ogóle.

**Patron** – obrońca sądowy lub pełnomocnik strony pozwanej.

**Plaga** – Uderzenie, chłosta. Rozróżniano plagi dworskie, czyli- karę wymierzaną we dworze i gromadzkie, czyli we wsi.

**Podsędek** – Niższy sędzia, zastępca, lecz nie podwładny, sędziego w sądach ziemskich. Po łacinie nazywany *subiudex*. Początkowo był urzędnikiem sądu dworskiego księcia, od XIV w. zastępca sędziego ziemskiego, wchodzący wraz z sędzią i pisarzem ziemskim w skład kompletu sądowego. W Wielkim Księstwie Litewskim urząd istniał w latach 1566–1764.

**Posesjonat** – Szlachcic posiadający majątek ziemski. Pojęcie odnosiło się również do mieszczanina posiadającego własność ziemską w mieście.

**Posesor** – Dzierżawca, na przykład dóbr królewskich. Etymologia pojęcia pochodzi z języka łacińskiego. *Possessio* oznacza dosłownie posiadłość. *Possessor* to znów posiadacz (majątku ziemskiego). Zwrot pochodzi od *possidēre*, czyli posiadać i *possidere*, czyli brać w posiadanie.

**Prezydent** – W trybunale koronnym przewodniczący deputatów duchownych. Pojęcie pochodzi z języka łacińskiego. *Praesidens* - znaczy dosłownie zasiadający na czele.

**Pręgierz** – Słup kamienny lub drewniany, do którego przywiązywano skazanego na chłostę. hańbę publiczną, lub *wyświecenie*, czyli wygnanie z miasta. Stał przeważnie przed ratuszem. Często do pręgierza wiązano oszustów dla pokazania ich ludowi. Przy każdym pręgierzu znajdowała się żelazna kuna.

**Prokurator** – Zastępca strony w procesie, albo obrońca, nazywany również plenipotentem, adwokatem, mecenasem lub patronem.

**Proskrypcja** – Pojęcie oznaczające wyjęcie osoby spod ochrony prawa, połączone z publicznym obwieszczeniem tego faktu. Osoba proskrybowana skazana była zazwyczaj na opuszczenie kraju. Ta instytucja prawna wywodzi się ze starożytnego Rzymu. Oznaczała wówczas pozbawienie praw obywatelskich oraz konfiskatę majątku. Używana była w stosunku do osób przeciwnych rządzącym, najczęściej w okresach wojen domowych. Nazwiska obywateli poddanych proskrypcjom umieszczano na kamiennych tablicach w miejscach publicznych. Zabójstwo osoby z listy wynagradzano nagrodą pieniężną. Np. w czasie II triumwiratu wynoszącą 2 talenty. Proskrypcje początkowo oznaczały sprzedaż dóbr dłużnika w drodze licytacji. Następnie pojęciem tym określano wyroki skazujące na karę konfiskaty majątku i wygnania. Pierwszym, który proskrypcjami, jako krwawym narzędziem walki politycznej, posłużył się Sulla w 83 p.n.e. Prześladowania dotknęły około 3 tysiące przeciwników politycznych dyktatora.. Sygnatariusze II triumwiratu: Marek Antoniusz, Oktawian i Lepidus także ogłosili ponownie w 43 p.n.e listy proskrypcyjne (proskrybowanych - *tabulae proscriptionis*)

). Znalazł się na nich m.in. Cynceron, który wkrótce został zamordowany z polecenia Antoniusza.

**Przysięgły** – Ławnik w sądzie wiejskim lub miejskim.

**Referendarz** – Urząd ustanowiony na mocy konstytucji sejmowej z 1507 r. Zastąpił urząd sędziego nadwornego. Na urząd dla Korony i dla Wielkiego Księstwa Litewskiego powoływano po dwóch referendarzy: jednym w parze był świecki, drugi duchowny. Do ich powinności należało przyjmowanie od ludności z królewszczyzn próśb i skarg, które następnie referowali kanclerzom i królowi. Stąd ich nazwa. Referendarze uczestniczyli w sądach królewskich: asesorskim, relacyjnym i sejmowym. Od końca XVI w. kierowali sądem referendarskim.

**Rękojemstwo** – Poręczenie. Zobowiązanie do zapłacenia długów.

**Rok licowy** – Pojęcie oznaczające doraźny termin sądenia przestępcy schwytanego na gorącym uczynku, z okazaniem przedmiotu winy

**Rok nadworny** – Pojęcie oznaczające pozew ustny. Inaczej mówiąc ustne wezwanie do sądu.

**Rok zawity** – Pojęcie prawne oznaczające termin niemożliwy do odroczenia. Inaczej konieczny.

**Roki** - Pojęcie oznaczające terminy sesji sądowych, na które musieli się stawić wszyscy ich uczestnicy. Na roki mówiono również często roczki.

**Roki gajone** – Pojęcie prawne pochodzące od słowa: gajone, czyli zwoływane. Sesje sądowe, na których sądził sołtys z ławnikami co 2 tygodnie.

**Roki małe** – Inna nazwy: roczki, poroczki. Termin prawny oznaczał miesięczne lub kwartalne sesje sądu grodzkiego. Po łacinie *iudex castli*. Sądzono na nich sprawców

przestępstw zagrożonych karą do wysokości 30 grzywien. Przewodniczyli im głównie komornicy. Często także zastępcy wojewodów, podkomorzonych, sędziów i podsędków. Do ich kompetencji należały sprawy uboższej szlachty i kmieci (na prawie polskim). Bywały także przypadki, że na roczkach zasiadał i sam król. Np. w Poznaniu w 1400 r. - Władysław Jagiełło. W 1420 roku uchwalono, aby roki ziemskie odbywano w każdym powiecie raz na miesiąc. Później, w 1441 roku zwiększono ich liczbę do czterech. W 1496 na ziemiach ruskich do 6. W końcu zdecydowano, że wystarczą trzy razy, gdyż czwartą sesją były

wiece

, czyli

"*Colloquia Generalia*"

.

**Roki wielkie gajone (walne)** – Termin prawny, który zastąpił dawne wiece, czyli sądy wiecowe, na których w czasach piastowskich zasiadał i sądził monarcha lub zastępujący go wojewoda czy starosta. Po wprowadzeniu trybunałów *roki walne* straciły swoje znaczenie.

**Rokować** - Wezwać ustnie do sądu, czyli bez wręczenia pisma.

**Rugownik** – Funkcjonariusz wiejski, który donosił sądowi o wszystkich przestępstwach i przekroczeniach prawa w gromadzie.

**Sąd oprawcy** – Pojęcie oznaczające sąd urzędnika grodzkiego (oprawcy) powołanego przez starostę dla całego województwa, do którego uprawnień i obowiązków należało ściganie przestępstw szczególnie zagrażających bezpieczeństwu i porządkowi publicznemu. Oprawca chwycił złoczyńców, przeprowadzał śledztwo i sam sądził.

**Scholar** – Student uniwersytetu, w tym na wydziale prawa.

**Sąd szlachecki** – Powołany od 1785 przez zaborcę austriackiego sąd dla szlachty. Sądził w nim wyłącznie deputaci szlacheccy. Był sądem apelacyjnym od wyroków sądów ziemskich, grodzkich i podkomorskich. Po łacinie nazywanym: Forum Nobilium. Dla Galicji Zachodniej siedziba sądu szlacheckiego znajdowała się w Tarnowie, dla Galicji Wschodniej we Lwowie.

**Sąd ziemski** – Ten tylko dla szlachty osiadłej (ziemskiej) sąd w dawnej Rzeczypospolitej wywodził się z sądu książęcego na dworze. Miał status sądu monarchy. Orzekał w każdej ziemi i województwie. Objeżdżając województwo odbywał sesje w poszczególnych powiatach. Terminy, w których w sądził w nich sąd ziemski, nazywano roczkami. Przywileje nieszawskie zagwarantowały, że każdym powiecie ma się odbyć 4 jego sesje rocznie. W Małopolsce w skład sądu ziemskiego wchodził: sędzia ziemski, podsędek, od czterech do sześciu asesorów wybieranych ze szlachty, pisarz ziemski oraz woźny. W Wielkopolsce i na Mazowszu w skład sądu ziemskiego wchodził: starosta, sędzia ziemski, podsędek, wojewoda, podkomorzy, chorąży oraz pisarz ziemski. W XV w. miejsce asesorów zaczęto zwyczajowo wyznaczać kandydatów na sędziego, podsędka i pisarza w poczwórnej liczbie na sejmikach ziemskich, Spośród nich wyboru ostatecznego dokonywał król. Ten zwyczaj potwierdziły przywileje cerekwicko-nieszawskie. Od przełomu XV i XVI w. w całej Koronie ustalił się małopolski skład sądu ziemskiego. Do jego rzeczowej kompetencji należały wszystkie sprawy, w których pozwanym był szlachcic osiadły, z wyjątkiem przypadków zastrzeżonych dla sądu grodzkiego oraz podkomorskiego. Sąd ziemski mógł przekazać sprawę, jeśli była bardzo skomplikowana, do rozstrzygnięcia do sądu wiecowego, sejmikowego lub monarszego. Ponadto sąd ten prowadził do XVII w. księgi wieczyste.

**Skrutynium** – Samo słowo pochodzące z łaciny oznaczało badanie świadków w sprawach kryminalnych. Termin używany był także do określania śledztwa, czyli badania sprawy zanim postawiono oskarżonego przed sądem. Miało ono m.in. na celu odróżnianie jego winy umyślnej od nieumyślnej. Prowadzili je przysięgli urzędnicy (najczęściej – kasztelan wraz z dwoma pomocnikami), którzy przesłuchiwali świadków pod przysięgą (aby mieć pewność, że nie są oni przekupieni). Instytucja skrutynium została wprowadzona w Wielkopolsce statutem z Koła w 1472, a w pozostałej części kraju - w 1496.

**Sołtys** – Dziedziczny urzędnik na prawie niemieckim kierujący administracją wiejską i sądem ławniczym. Od XVI w. mianowany przez pana wsi lub wybierany przez gromadę.

**Starosta** – Urząd wprowadzony przez Wacława Czeskiego w Polsce. Był namiestnikiem króla o uprawnieniach sądowniczych, głównie w sprawach karnych. Przede wszystkim ścigał 4 przestępstwa: zgwałcenie, rozbój, pożoga i najazd. Urząd starosty istniał od końca XIII w. do końca XVIII wieku.

**Tortura** - Celowe zadawanie osobie podejrzanej o popełnienie przestępstwa cierpień fizycznych, psychicznych bądź moralnych, przede wszystkim poprzez powodowanie silnego

bólu specjalnymi przyrządami. Tortury w Rzeczypospolitej stosowano nawet w stosunku do nieosiadłej szlachty w przypadku popełnienia przestępstwa obrazy majestatu, zdrady kraju, łotrstwa.

**Tumult** – Awantura, bójka, zamieszanie wywołane najczęściej przez szlachtę na sejmikach.

**Wieża** – Ogólne określenie więzienia w miastach i potoczna nazwa kary więzienia.

**Wilkierz** – Uchwała lub zbiór uchwał rady miejskiej w dawnej Polsce. Stanowiony był w miastach lokowanych na prawie niemieckim i często zwany również statutem miejskim. Wilkierz uchwalany był przez radę miejską samodzielnie lub przy udziale ławy sądowej. Albo alternatywnie wspólnie z reprezentacją starszych cechów. Regulował sprawy targowe, cechowe, bezpieczeństwa i porządku publicznego, a także sprawy z zakresu prawa cywilnego i karnego. W miastach królewskich zatwierdzany był przez króla lub jego urzędnika. W miastach prywatnych przez właściciela miasta. Termin wilkierz pochodzi od niemieckiego słowa *willkür*  
– samowola.

**Wojewoda** – W Polsce piastowskiej to najważniejszy urzędnik zastępujący księcia, zarządca dworu. Od XIV w. urzędnik sprawujący władzę na terenie województwa.

**Wyświecenie** – Ceremonia wygnania ze wsi lub miasta na mocy wyroku sądu ławniczego. Specyficzna forma banicji stosowana wobec przestępców wywodzących się ze stanów niższych: mieszczan i chłopów.

**Zajazd** – Zbrojne wykonanie wyroku sądowego kierowane przez starostę

**Ziemstwo** – Sąd ziemski.

**Żałoba** – Skarga, powództwo> Stąd żałować się, czyli wnosić skargę do sądu



Opracował: Henryk Nicpoń